Praksis 55 | Sayfa: *131-149*

Sermaye, Salgını Fırsata Çevirirken: MÜSİAD'ın İzole Üretim Üsleri Projesi

Ebru Deniz Ozan*

Özet

MÜSİAD, Korona Sonrası Üretim-Ticaret-Yatırım Planlaması / Normalleşme için Üretim Hamlesi başlıklı Üretim ve Yatırım Üsleri Projesi'yle, Tekirdağ, İstanbul Hadımköy, Hassa ve Karadeniz'de olmak üzere toplam dört bölgede "izole üretim üssü" kurulması planlandığını ilan etti ve projenin ayrıntılarını Mayıs 2020'de paylaştı. Küçük ve orta ölçekli sermayenin, KOBİ'lerin temsilcisi olan MÜSİAD, salgın sırasında ya da herhangi bir felaket karşısında üretimin durmadan devam etmesini sağlayacak bir mekânsal düzenlemeyi önerdi ve bunun için harekete geçti. Bu makale, MÜSİAD'ın İzole Üretim Üsleri Projesi'nden hareketle salgın gibi olağanüstü durumlar karşısında sermaye sınıfının, emek rejimine nasıl müdahalelerde bulunabileceğini irdeliyor. Son otuz kırk yılda çalışma ilişkilerinde, emek rejimlerinde ve emeğin denetim süreçlerinde meydana gelen değişiklikler ışığında bu projenin genel bir değerlendirmesini sunmayı amaçlıyor. Makale, bu projenin, sermayenin emek denetimi için farklı üretim modellerinde başvurduğu stratejileri bir arada barındırdığını ve Asya ülkelerinde yaygınlaşan yatakhane emek rejimiyle ciddi benzerlikler taşıdığını iddia ediyor. Sermayenin salgını fırsat bilerek sunduğu bu projenin ve bu tür bir mekânsal düzenlemenin yaygınlaşmasının işçi sınıfı açısından ne anlama geldiğinin ve olası sonuçlarının altını çiziyor.

Anahtar Kelimeler: *MÜSİAD'ın İzole Üretim Üsleri Projesi, Salgın, Yatakhane Emek Rejimi*

As Capital Turns the Pandemic into an Opportunity: MUSIAD's Isolated Production Bases Project

Abstract

MUSIAD announced that it is planned to establish "isolated production bases" in four regions (Tekirdağ, Istanbul Hadımköy, Hassa and the Black Sea), with its project titled as "Production-Trade-Investment Planning / Production Move for Normalization After Corona" and shared details in May 2020. MUSIAD, the representative of small and medium-sized capitals and SMEs, proposed a spatial arrangement that would allow production to continue uninterrupted during the pandemic or in the face of any disaster. This article examines how the capitalist class can

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.
E-posta: edeniz.ozan@dpu.edu.tr
ORCID No: 0000-0001-6927-3179
Makale geliş tarihi: 25.10.2020; Makale kabul tarihi: 6.12.2020.

intervene in the labour regime in the face of extraordinary situations such as pandemics, with reference to MUSIAD's Isolated Production Bases Project. It aims to present an overview of this project considering the changes in labor relations, labor regimes and labor control processes over the last thirty or forty years. The article claims that this project incorporates the strategies capital uses in different production models for labor control and has serious similarities with the dormitory labour regime that has become widespread in Asian countries. It also highlights the implications and possible consequences of this project and the proliferation of this type of spatial arrangement for the working classes.

Keywords: *MUSİAD's Isolated Production Bases Project, pandemic, dormitory labour regimes*

Giriş

Covid-19 salgını dünya genelinde etkili oldu ve olmaya da devam ediyor. Hayatın her alanında, kalıcı olup olmayacağı ve sonuçları tartışılan ciddi değişimler yaşanıyor. Bu elbette tarihteki ilk küresel salgın değil. 6. yüzyılda başlayan Justinyen Vebası, 14. yüzyılda görülen, sık sık geri gelen Kara Veba ve I. Dünya Savaşı'nın son yıllarındaki İspanyol gribi gibi salgınlar, nüfus kayıpları başta olmak üzere birçok küresel siyasal, ekonomik değişikliğe yol açtı. Örneğin 14. yüzyılda, Kara Veba'nın feodalizmin çözülmesinde etkili olduğu ileri sürülüyor (Pamuk, 2020). Covid-19 salgınının da zaten krizle boğuşan küresel ekonomide, küresel güçler arasındaki ilişkilerde ya da küresel üretim ilişkileri ve çalışma ilişkilerinde ve gündelik hayatlarımızda ne tür etkileri olduğu ve olacağı tartışılıyor. Salgına karşı tüm ülkelerde farklı önlemler alındığı, farklı baş etme stratejileri izlendiği aşikâr ama genel kanı hemen hemen her ülkenin ve küresel ekonominin bu salgına hazırlıksız yakalandığı. Sağlık sistemlerinin sınırlılıkları, ekipmanların yetersizliği, ekonomik olarak kayıpların karşılanabileceği fonların eksikliği gün yüzüne çıktı. Yine de özellikle salgına rağmen devam etmesi elzem olan üretim ve çalışma alanlarında çok hızlı değişiklikler devreye girdi. Evden çalışmadan, online eğitime, mesafeye uygun, ne kadar uygulanabilir olduğu tartışılan birtakım düzenlemelerle "ekonominin çarklarının ne olursa olsun dönmesini" sağlayacak koşullar oluşturulmaya çalışıldı.

Bu makale, salgın koşullarına sermaye sınıfının ürettiği çözümlerden biri olan, MÜSİAD'ın İzole Üretim Üsleri Projesine odaklanıyor. Son otuz kırk yılda çalışma ilişkilerinde, emek rejimlerinde ve emeğin denetim süreçlerinde meydana gelen değişiklikler ışığında bu projenin genel bir değerlendirmesini sunmayı amaçlıyor. Öyle görünüyor ki, sermayenin salgınla ya da olası bir felaketle başa çıkmak amacıyla ileri sürdüğü bu proje, sermayenin emek denetimi için farklı üretim modellerinde başvurduğu stratejileri bir arada barındırıyor. Özellikle, Asya ülkelerinde yaygınlaşan yatakhane/yurt emek rejimi (dormitory labour regime) ile ciddi benzerlikler taşıyor. Bu makale, bu projenin ve bu tür bir mekânsal düzenlemenin yaygınlaşmasının yol açacağı sorunları göstermeyi hedefliyor. Bunun için projeyi emek denetim stratejileri bağlamında ele alıp inceliyor ve Çin yatakhane emek rejimiyle bir karşılaştırmasını yapıyor. Sermayenin, salgını fırsat bilerek sunduğu bu projenin, işçi sınıfı açısından ne anlama geldiğinin ve olası sonuçlarının altını çiziyor.

1. Salgın, Küresel Kapitalizm, Emek Rejimindeki Değişiklikler

Küresel salgın hem üretim faaliyetinin merkeziliğini hem de toplumun sınıf karakterini bir kez daha ön plana çıkardı. Salgın boyunca emeğin sıradan bir üretim faktörü olmadığı, maddi emeğin ve üretimin vazgeçilmez olduğu ortaya çıktı. 'Post-endüstriyel toplum', 'bilgi toplumu' gibi tanımların ya da çalışmanın sonu, 'elveda proleterya' gibi mottoların geçerliliği tekrar sorgulandı (Çelik, A., 2020; Savran, 2020). Öte yandan, üretimin devamını sağlayacak öncelikli sektörler, salgına rağmen çalışmaya devam etmesi istenen, vazgeçilmez (essential) sektörler tanımlandı. Sağlık çalışanları, ev ve çocuk bakıcıları, tarım işçileri, gıda sektörü çalışanları, toplu taşıma, kargo, depo çalışanları, itfaiyeciler bu vazgeçilmez sektörlerde çalışan işçileri oluşturdu (Robert Reich'den aktaran Taştekin, 2020). Tarımsal üretim sektörleri, ulaştırma, şehir içi taşımacılık, kargo, kurye gibi alanlarda çalışmaya ara verilemeyeceği ortaya çıktı (Savran, 2020). Salgın; banka, yatırım faaliyetleri, pazarlama, sigorta gibi başka birçok kapitalist sektörün de, Brown'un deyimiyle "lüzumsuz ve asalak yönünü" gözler önüne serdi (Brown, 2020). Salgınla birlikte, zenginler 'yatlarına ya da ikinci evlerine' taşınır, bazı kesimler evden çalışmaya devam edebilirken, yoksullar ya tüm gelirini kaybetti ya da düşük ücretli, bu vazgeçilmez işlerde salgına rağmen çalışmaya devam etmek zorunda kaldı (Saad Filho, 2020: 480). Salgınla birlikte üretim faaliyetinin ve emeğin merkeziliği anlaşıldı ancak üretim ilişkilerinin kapitalist biçimde örgütlendiği bir yapıda, üretimin her koşulda devam etmesi arzusu, işçileri hayatları pahasına, işlerini kaybetmemek için sağlıklarını tehlikeye atarak çalışmak zorunda bıraktı.

Türkiye'deki örneklere bakıldığında durum daha net anlaşılabilir. Örneğin Dardanel, salgın boyunca üretimini arttırdı ancak işçi alımı gerçekleştirmedi. Bu durumda çalışma sürelerinin uzatıldığı sonucunu çıkarmak mümkün. Ayrıca 153 işçiye Covid-19 tanısı konduğu, semptomları ağır olmayanların çalışmaya devam ettiği, 150'ye yakın işçinin izole bir şekilde fabrikada tutulduğu, fabrikadan çıkarak özel odalarına gittikleri, enfekte olmayanların da risk altında bulunduğu, DİSK'e bağlı Gıda-iş Genel Başkanı Seyit Aslan dile getirildi (Toker, 2020). Salgın sürecinde Türkiye'de, toplu sözleşme ve grev hakkının üç ay askıya alınması, üç ay koşulsuz ücretsiz izne gönderme yetkisinin işverene verilmesi, sokağa çıkma yasaklarında işçilerin valilik, kaymakamlık kararlarıyla bundan muaf tutulması, 20 yaş altı işçilerin sokağa çıkma yasağından, seyahat sınırlamalarından muaf tutulması, dahası virüsün iş kazası ve meslek hastalığı kapsamında değerlendirilmemesi gibi, işçiler aleyhine yapılan düzenlemeler salgının sınıf karakterini ve eşitsizliği gözler önüne serdi (Savaş, 2020). İnşaat ve madenler sokağa çıkma yasağında istisna kapsamına alındı, Organize Sanayi Bölgeleri valilik izniyle faaliyetlerini sürdürdü (Taştekin, 2020). Vaka tespitlerine rağmen üretim faaliyeti sürdürüldü ve işçiler çalışmaya zorlandı ya da salgınla ilgili tedbirleri talep ettiği için işten çıkarıldı ya da sürüldüler (Ahıskalı, 2020).

Bu tablo, salgın boyunca ve sonrasında da daha despotik, otoriter emek rejimlerinin güçleneceği öngörüsünü yaygınlaştırıyor. Emek kontrolü ve sömürüsünün

arttığı, daha da artacağı tespitleri yapılıyor. Evden çalışmada kamera ile izleme, fabrikada işçilerin elektronik takibi, daha fazla dijitalleşme gibi, çalışma sürelerini uzatan, özel hayatı denetleyen mekanizmaların 'yeni normal' olarak kabul edilmesi endişesi var (Özdal ve Özgür, 2020; Çelik, A., 2020). Aslında sermaye sınıfı salgını fırsat bilerek hem salgının kendilerine zararını minimize etmek hem de salgın koşullarındaki bu çalışma koşullarının kalıcılaşması yönünde adımlar atıyor. TÜSİAD ve MÜSİAD'ın salgın raporları, kuralsız emek sömürüsünün genişletilmesi ve Çin'den ayrışması beklenen küresel tedarik zincirinde Türkiye'nin stratejik bir yer edinmesi konusunda uzlaşmış olduklarını gösteriyor (Özgür, 2020).[1] Dolayısıyla, salgının fırsata çevrilerek Türkiye'nin Çin'e alternatif, onunla rekabet eden yeni bir tedarik noktası olması, grev hakkının askıya alındığı ve gücünü de ucuz emek özelliğinden alan yeni bir emek rejiminin kalıcılaşması hedefleniyor (Yaşlı, 2020; Özdal ve Özgür, 2020). Sermaye sınıfı bu stratejileriyle uyumlu, emek üzerinde baskıyı ve denetimi arttıracak yeni projeler gündeme getiriyor: Bunlardan biri MESS'in "Messafe" olarak tanımladığı, işçiler arasındaki mesafeye duyarlı elektronik cihaz kullanımı. Bunun ne kadar süreli kullanılacağı, bu cihaza ne tür bilgiler yükleneceği bilinmiyor ve tartışılmıyor. Bir diğeri ise bu makalede daha ayrıntılı ele alınacak MÜSİAD'ın İzole Üretim Üssü Projesi.

Bu projeyi daha ayrıntılı ele almadan önce, kuralsız, esnek emek rejiminin, yani sermaye sınıfının salgını fırsat bilerek yaygınlaştırmaya, daha da yerleştirmeye çalıştığı emek rejiminin, bir başka ifade ile neoliberal emek rejiminin ne olduğunu ve genel anlamıyla emek rejimlerinde yaşanan dönüşümü tanımlamak gerekecek. Bunun sonucunda da aslında projenin farklı üretim modellerine özgü emek rejimlerini ve kontrol mekanizmalarını bir arada bulundurduğunu söylemek mümkün.

Emek rejimi kavramı, yalnızca mal ve hizmet üretimini karşılamaz aynı zamanda, toplumsal ilişkilerin de üretildiği emek sürecini de kapsar. Bu alan sadece fabrika ile sınırlı değildir; yaşamın her alanına doğru genişletilebilir (Yücesan, 2010: 40). Örneğin Yücesan, Burawoy'ın fabrika rejimleri kavramından ziyade emek rejimi kavramının daha açıklayıcı olduğu, evde çalışma, eve iş verme, fason üretim gibi çalışmanın farklı görünümlerini kapsadığını, çalışmanın fabrika kapıları ardındaki yaşamın her alanına doğru genişleyen yapısını da kapsadığını ileri sürmektedir. Smith ve Pun da emek rejimi kavramının üretimin zamansal ve mekânsal boyutunu içerdiğini, küresel üretim için gerekli mekânsal yeniden yapılanma sürecini de kapsadığını belirtir (Yücesan, 2014: 35-36).

Burawoy'ın üretim ve politika alanını birleştirerek, yani üretim sürecinin politik ve ideolojik unsurlar içerdiğini vurgulayarak tanımladığı despotik ve hegemonik

1 Burada dijitalleşmeyi, Dördüncü Sanayi Devrimi'ni, tedarik zincirlerine yüksek-teknolojili, yüksek-katma değerli sektörlerden eklemlenmeyi savunan TÜSİAD'ın, KOBİ'lerin temsilcisi MÜSİAD ile benzer bir yerde durması ve uzlaşmaları şaşırtıcı gelebilir. Elbette salgın sürecindeki raporlarında ve açıklamalarında, hedef pazar arayışları (TÜSİAD'ın Avrupa'yı hedeflemesi ve Gümrük Birliği düzenlemeleri talebine karşı MÜSİAD'ın Rusya, ABD, Pakistan, Afrika'ya yönelme talebi gibi) ya da yeni finansal olanaklar (TÜSİAD'ın serbest piyasa övgüsüne karşı MÜSİAD'ın 'mudaraba' gibi finansman modellleri önermesi gibi) konularda farklılıklar görülebiliyor (Özgür, 2020). Bu farklılıklara rağmen TÜSİAD'ın, ABD ve AB tedarik zincirlerindeki değişimi büyük bir fırsat olarak gördüğü ve özellikle "Avrupa'nın yanı başında ve iyi bir endüstri altyapısı olan" bir ülke olarak Doğu Avrupa ve Güney Avrupa ile rekabette üstünlük sağlama hedefi (Özgür, 2020) göz önüne alınırsa, kriz durumlarında sermayenin farklı kesimlerinin özellikle ucuz emek tedariki konusunda uzlaşmaları aslında şaşırtıcı değil.

fabrika rejimlerinden hareketle, emek rejimlerinde baskının rızaya üstün geldiği rejimlerin despotik, rızanın hüküm sürdüğü ama baskının tümüyle dışlanmadığı rejimlerin hegemonik doğaya sahip olduğu iddia ediliyor (Yücesan, 2010: 41; 2014: 35; Balkız, 2013: 193). Yani emek rejimlerinde kontrol ve denetimin hem rıza hem de baskıyı içeren karmaşık bir yapısı var.

1980 sonrası emek süreçlerinde despotik uygulamaların yolunun açıldığını söyleyen ve süreci despotik emek rejimi olarak adlandıran yaklaşımlar öne çıkıyor. Örneğin gitgide yaygınlaşan, sabit bir sözleşme olmadan, esnek, sürekli mekân değiştirerek güvencesiz bir konumu üreten taşeron çalışmanın despotik emek rejimi olduğu ileri sürülüyor (Yücesan, 2010). Bunun yanında 1980 sonrasına özgü tam zamanlı üretim (just-in time) ya da toplam kalite yönetimi modellerinin hegemonik despotizm olarak adlandırılabileceğini, bunda artan teknolojik denetim, öz-disiplin süreçleri aracılığıyla daha despotik ama firma kültürü mantığının güçlenmesiyle de rızanın üretildiği bir kontrolün gerçekleştiğini ileri süren yaklaşımlar var (Balkız, 2013: 189, 196). Türkiye özelinde de, esnekleşme, prekaryalaşma, bunların getirdiği sendikasızlaşma ve sembiyotik sendikacılık gibi özelliklere sahip 'otoriter esnekleşme' olarak adlandırılacak yeni bir emek rejiminin 2000'li yıllardan beri etkin olduğu ileri sürülüyor (Çelik, A. 2015: 618, 627). 1980 sonrası emek rejimlerine ilişkin bu tespitler büyük ölçüde süreci anlamamıza katkı sağlasa da bir takım soruları beraberinde getiriyor.

Despotik, hegemonik, hegemonik despotizm gibi kavramlarla emek rejimini tanımlamanın aslında emek rejimlerine içkin olan ve hep bir arada bulunan rıza ve zor boyutundan birini ihmal ettiğini söylemek ve bu kavramların dönemsel farklılıkları açıklamada yetersiz kalabileceğini söylemek mümkün. Örneğin, tam zamanında üretim (just-in -time) modelinde artan teknolojik denetimin ya da özdisiplinin, rejimin despotik boyutuna karşılık geldiğini söylemek yeterli değil çünkü aslında bugün var olan emek rejiminin despotik karakterini piyasa bağımlılığı da tanımlayabilir. Şöyle ki despotik emek rejimleri aslında ilk dönem sanayileşme sürecine damgasını vuran, baskının rızaya üstün geldiği, emeğin sermayeye mutlak bağımlılığının tesis edildiği, Marx'ın 'piyasa despotizmi' olarak tanımladığı, piyasadaki anarşik ortamın fabrikada despotizmin yolunu açtığı bir emek rejimi biçimi olarak tanımlanıyor (Balkız, 2013: 194-195). Bu aslında var olan emek sürecinin, teknolojik denetim dışında da despotik karakterinin sabit olduğunu gösteriyor. Buna ek olarak, son dönemdeki üretim ve yönetim süreçlerinin en önemli mecrasının, Taylorist/ Fordist modelin nüfuz etmediği bir alan olan işçi zihinleri olduğunu ileri sürmek (Balkız, 2013: 206), Taylorist ve Fordist modelde emek süreçlerindeki baskı ve rıza mekanizmalarını göz ardı etmek, buradaki denetimin zihinsel boyutunu göz ardı etmek anlamına gelebilir. Gramsci'nin tespit ettiği gibi, Fordizmde yeni üretim çalışma metodları 'yeni bir insan tipinin doğuşunu' gerektirmektedir. İşçilerin özel hayatına ilişkin düzenlemeler, içki yasakları, cinsel dürtünün düzenlenmesi, ailenin öneminin vurgulanması, kimi firmaların işçilerin 'ahlakını' denetlemesi, ücretlerini nasıl harcadığını, nasıl yaşadıklarını soruşturmak için kurduğu

teftiş kurulları zihinsel süreçlerin işlediğini, çalışma saatleri dışında işçilerin yaşamının düzenlendiğini gösteriyor (Gramsci, 1997: 296-297, 302; Forgacs, 2010: 341-342; Öngen, 1996: 152). Taylorist ya da Fordist üretim biçimi de zor boyutu yanında işçilerin zihinlerine de seslenen, bu anlamda her emek süreci gibi, baskı ve rızayı bir arada barındıran bir model olarak pekala tanımlanabilir. Yani emek rejimi kavramını despotik-hegemonik ikiliğine sıkıştırmamak, üretimin daha karmaşık yapısını dikkate almak (Yücesan, 2014: 38), despotizm ya da otoriterleşme ile ne kastedildiğini netleştirmek önem taşıyor.

Aslında buradaki mesele Fordizm ve Post-Fordizm olarak tanımlanan üretim modelleri arasındaki farka ya da geçişe ilişkin sorularla ve tartışmalarla da ilişkili. Düzenleme Okulu içinde geliştirilen bu kavramlardan hareketle, sermaye birikimi küreselleştikçe ulusötesi üretimin, emek süreci pratiklerinde bir paradigma değişimine yani esnek üretime (flexible production) yol açtığı; seri üretim, kitle tüketimi, refah devleti müdahalesi gibi özellikler taşıyan Taylorizm ve Fordizmden, esnek üretim, gündelik emek (casual labour), devletin küçülmesi, deregülasyon, özelleştirme gibi öğeler taşıyan Post-fordizme geçildiği tespitleri yaygın (Pun ve Smith, 2007: 28). Eski modeli kitle üretimi, yüksek ücretler, kitle tüketimi, büyük fabrikalar, devlet müdahalesi, sendikaların merkeziliği ve toplu sözleşme tanımlarken yeni modeli, mikroelektroniğe dayalı yeni üretim metodları, esnek çalışma saatleri, devlet müdahalesinin azalması gibi öğeler tanımlıyor (Bonefeld and Holloway, 1991:1). Dayanışma ve ortak refaha dayalı bir toplumsal düzenden, kutuplaşma, özelleştirme ve bireyciliğin merkezde olduğu bir toplumsal düzene geçildiği bunun da var olan toplumsal ilişkileri, emek ve çalışma ilişkilerini değiştireceği öngörüsünde bulunuluyordu (Roobeek, 1987: 155, 159) ve bu kavramlara dayalı bir dönemselleştirme 1980 sonrası emek süreçlerini açıklamada genel kabul gördü ve esnek üretim modeli bu dönemi açıklamada kilit bir tanımlama olarak yerini korudu.

1980'ler ve 1990'larda Fordizm ve Post-Fordizm kavramlarının kullanımına ya da onlara dayalı dönemleştirmenin sorunlarına ilişkin tartışmalar, özellikle devlet kuramı bağlamında eleştiriler ortaya çıkmıştı (Bonefeld ve Holloway, 1991; Nazikioğlu, 2001). Ancak daha yakın zamanda esnek üretim paradigmasının daha yerel veya ulusal düzeylerdeki emek süreçlerini açıklayıcılığı sorgulanmaya başlandı. 1990'larda ortaya çıkan emek denetim rejimleri analizleri, Düzenleme Okulu ya da diğer Post-Fordist yaklaşımların ihmal ettiği ulusal ve yerel ölçeği ele alma, bu yönde emek süreci teorilerine katkıda bulunma amacındaydı (Baglioni ve Mezzadri, 2020: 3). Ancak yine de burada eksik olan, günlük yeniden üretim süreçlerinin, emeğin toplumsal yeniden üretiminin analize dahil edilmiyor olmasıydı (Baglioni ve Mezzadri, 2020: 9). Pun ve Smith esnek üretim paradigmasının artık birçok gelişmekte olan ülkeler açısından açıklayıcı olmadığını ileri sürerek, küresel ekonomiyle hızlı entegrasyon yaşayan birçok bölgede, özellikle Çin'de, ulusötesi emek süreçlerinin yeniden biçimlenen ve teoride ihmal edilen mekânsal boyutunun ele alınması gerektiğini ileri sürdü. Artık küresel ölçekte bir sermaye birikimi için hem

kitle üretimi hem de işyeri mekânı yeniden biçimleniyordu; bunun yerel düzeyde bir örneği de, özgün, yeni tür bir emek rejimi biçimi olarak tanımlanan Çin'in yatakhane emek rejimiydi (dormitory labour regime) (Pun ve Smith, 2007: 28).

Bu analiz, üretim ve toplumsal yeniden üretimi birarada ele alan, emeğin gündelik yeniden üretim sürecine dikkat çeken, yerel düzeyi de açıklamada başarılı bir analizin örneği olarak gösteriliyor. Bu analizde yatakhane, hem emek kontrolünün sahası hem de rıza, boyun eğme ve disiplin üreten bir mekân olarak tanımlanıyor (Baglioni ve Mezzadri, 2020: 9). Üretimin ihmal edilen mekânsal boyutu (Pun ve Smith, 2007: 28) yanı sıra, işçinin iş dışındaki yaşamını dikkate alan toplumsal yeniden üretime odaklanan analizlerin emek denetim süreçlerini daha iyi açıklayacağı, emek süreci teorilerindeki bu boşluğu kapatacak katkılar olduğu ileri sürülüyor (Baglioni ve Mezzadri, 2020: 7, 9). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, Hindistan ve Kamboçya'da sanayi köylerinin (Industrial hamlets) ya da Çin'in yatakhanelerinin ya da Latin Amerika, Asya gibi ülkelerdeki yeni fabrika kasabalarının (factory-town), sermayenin genişlemesi ve küresel imalata hizmet edecek bu yeni mekânsal düzenlemeleri kapsadığını, bunun örnekleri ya da farklı formları olduğunu söylemek mümkün (Pun ve Smith, 2007: 28; Baglioni ve Mezzadri, 2020: 14).

Bu analizlerde ister üretim mekânının yeniden düzenlenmesine ve yapılandırılmasına (Pun ve Smith, 2007) ister toplumsal yeniden üretime vurgu yapılsın (Baglioni ve Mezzadri, 2020), buradaki emek denetim mekanizmaları, örneğin yatakhanelerin kullanımı, aslında yeni değil, kapitalizm tarihinde var olan emek denetim mekanizmaları. İşverenle birlikte yaşamak, yatakhane sistemi ya da köy fabrikaları 18.-19. yüzyılda ya da 20. yüzyılda Afrika'da da var olan biçimler (Pun ve Smith, 2007: 30; Smith, 2003: 333). Her ne kadar Pun ve Smith için eski bir emek kullanım biçiminin (yatakhaneler) küresel kapitalizmde nüksetmesi ilginç olmasa da[2], aslında bu eski biçimlerin yeniden ortaya çıkması, yerel ya da küresel sermayenin yeniden bu stratejilere başvurması, üzerinde düşünülmeyi hak ediyor.

Örneğin Farshad Araghi, neoliberalizmin, Keynesci tüketimcilik ve kalkınma uzlaşısının bir ardaşığı olmaktan çok 19. yüzyıl kolonyalizmi ile bir süreklilik içinde olduğunu iddia ediyor (2009: 123). Bunu küresel gıda krizini merkeze alarak, 19. yüzyıl kolonyal baskıcı iş bölümü ve küresel ucuz gıda rejiminin yol açtığı ekolojik kriz ve Büyük Bunalım ile, IMF ve Dünya Bankası'nın desteklediği, küresel işbölümü ve yeni neokolonyal gıda rejiminin yol açtığı ekolojik, gıda ve finansal krizin benzerliğini vurgulayarak ileri sürüyor (Araghi, 2009: 122). Ona göre ekolojik kapatmalar yani doğanın kaynaklarının özelleştirilmesi ya da arazinin çevrelenmesi gibi küresel kapatmalar (enclosures) ve bunlara denk düşen "yerinden ederek mülksüzleştirme" (dispossesion by displacement, Araghi) ve "mülksüzleştirme yoluyla birikim" (accumulation by dispossesion, Harvey) gibi süreçler, neoliberal küreselleşme bünyesindeki kapitalist birikim sürecinin yırtıcı, yağmacı (predatory) karakterini tanımlıyor (Araghi, 2009: 124, 135) ve günümüz neoliberalizmini ko-

2 Onlar için, ulusaşırı emek süreci mekânlarında emeğin günlük yeniden üretimi için işyerinin yeniden düzenlenmesi, yani işyeri ve yaşam alanının birleştirilmesi daha ilginç (2007: 31).

lonyal dönemin birikim stratejilerine bağlayan öğeleri oluşturuyor.

Kapatma ya da çevreleme ile üretim üssü projesinin ilişkisine ilerde ayrıca değinilecek ancak şimdilik, 18. 19. yüzyıla özgü emeği kullanma biçimlerinin, üretim mekânının benzer şekilde yeniden yapılanması (yatakhaneler, fabrika çevresinde yerleşim, fabrika kasabaları) ve emeğin gündelik yeniden üretimi (işyeri dışına taşan denetim) boyutlarıyla yeniden gündeme gelmesinin bu iki dönem arasındaki paralelliği desteklediğini söylemek mümkün.[3] Öyle görünüyor ki, bunca yılın işçi sınıfı kazanımlarını geriye döndüren bir biçimde 18. ve 19. yüzyıl çalışma ilişkilerini dayatan bir emek rejimi, neoliberal emek rejimi olarak tanımlasak da, varlığını sürdürüyor. Küresel ve yerel sermaye, tam da salgın ya da çevresel felaket gibi aslında kendisinin yol açtığı ve sermaye birikimini engelleyen gelişmelere karşı geriye dönerek, aslında tarihsel olarak biriktirdiği tüm emek denetimi stratejilerine başvurarak bir çözüm üretmeye çalışıyor. MÜSİAD'ın projesi de bunun en somut örneği. Aşağıda projenin özellikleri ele alındıktan sonra projenin yukarıdaki kuramsal çerçeve ışığında bir değerlendirmesi yapılacak.

2. MÜSİAD'ın Üretim ve Yatırım Üsleri Projesi

MÜSİAD'ın Korona Sonrası Üretim-Ticaret-Yatırım Planlaması / Normalleşme için Üretim Hamlesi başlıklı Üretim ve Yatırım Üsleri Projesi, Mayıs 2020'de gündeme gelince, emek çalışmaları yapan ya da sendikal hareket içinde bulunanlarca muhalif basında ciddi eleştirilere uğradı. Salgınla otoriter emek rejimlerinin güçlenebileceği, bu projenin otoriter emek rejiminin somutlandığı bir proje olduğu vurgulandı (Özdal ve Özgür, 2020); bu üsler "çalışma kamplarına" benzetildi hatta "Covid-1984" gibi bir yapı ortaya çıkabileceği bu üslerin bunun bir parçası olduğu söylendi (Çelik, A., 2020). Proje, Çin'leşme hayalinin ete kemiğe bürünmüş hali olarak, kapitalist bir biyopolitik ütopya olarak tanımlandı (Yaşlı, 2020). 19. yüzyıl şirket kasabalarını andıran bir model olduğu tespiti yapıldı (Koçak, 2020) hatta 18.-19. yüzyıl koşullarından bile geriye gitmek anlamına geldiği ileri sürüldü (Köksal, 2020; Özveri, 2020).

Bu projenin farklı yönlerine dikkat çeken bu analizler ışığında proje daha ayrıntılı ele alındığında, salgınla birlikte ve sonrasında emek rejimlerinde ve üretim sürecinde ortaya çıkabilecek değişiklikler hakkında bazı çıkarımlarda bulunmak mümkün olacak.

MÜSİAD, 2013'te Orta Ölçekli Sanayi Siteleri Projesi olarak tartışmaya başladığı ve geliştirdiği bu proje kapsamında, 2019'da Tekirdağ'da temeli atılan "Milli Üretim Üssü"nün (https://www.dunya.com/ekonomi/musiad-ilk-milli-uretim-ussunun-temelini-tekirdagda-atacak-haberi-456224), Haziran 2020'de devreye alınacağını ve ilk izole üretim üssünün Tekirdağ'da Haziran'da açılacağını duyurdu. İstanbul Hadımköy, Türkiye'nin güneyinde Hassa'da ve Karadeniz'de olmak üzere

3 Aslında kapatılma ve çalışma ilişkisinin, pek çok dönemde ve yerde kapitalizmin mekânsal örgütlenme tarzlarından biri olarak var olduğu, salgın döneminde de Nijerya'da pirinç işleme fabrikasına kapatılan işçiler, Suudi Arabistan'da virüs korkusuyla merkezlerde toplanan göçmen Etiyopyalı işçiler gibi örneklerde karşımıza çıktığı gözlenebilir (Odman, 2020).

toplam 4 bölgede üs kurulması planlandığını ilan etti ve projenin ayrıntılarını paylaştı (MÜSİAD, 2020a; MÜSİAD, 2020b).

MÜSİAD, Üretim ve Yatırım Üsleri Projesini, yeni bir model olarak sunuyor ve klasik, üretim-ticaret-yatırım sistemini sorguluyor (2020a: 3). Projeye göre, tam da dünya ekonomik sistemi tarihinde ender rastlanan dönüm noktalarından birinde bu sistem sorgulanmalı ve bu kriz bir fırsat olarak değerlendirilmeli (2020a: 5). Temel amaç, salgın bitse bile yeni olası salgın ve felaketler karşısında üretimin ve ticaret sistemini sekteye uğratmayacak bir sistemi planlamak olarak sunuluyor: Yani üretim, tedarik ve yatırım hatlarını her türlü olasılığa karşı yeniden tasarlamak ve olasılıklar karşısında sürekli hazır olmak için bu proje faaliyete geçiriliyor (2020a: 4). Burada, yaşanan krizi fırsata çevirme, üretim ve ticaretin ne olursa olsun devamını sağlama ve bu sistemi hep geçerli kılma çabası açıkça görülüyor.

MÜSİAD korona sonrası için harekete geçtiğini ve bu çerçevede KOBİ'lerin önemini vurguluyor. Türkiye ekonomisinin bel kemiğini KOBİ'lerin oluşturduğunu, onların ekonominin lokomotif unsuru olduğunu, Anadolu'da mekansal sıkıntılar yaşadıklarını tam da bu dönemde onları daha güçlü ve dayanıklı büyük firmalara dönüştürmek gerektiğini vurguluyor (2020a: 4). Bu üslerin ayrıca yabancı yatırımcı ile KOBİ'leri buluşturma işlevi göreceğinin, Organize Sanayi Bölgeleri'nden farklı olarak KOBİ'leri büyütme, onlara dış yatırımcı ortak edindirme, işyeri sahipliği gibi hedefler de taşıdığının altı çiziliyor (2020a: 4, 18, 20). Yani, MÜSİAD kendi temsil ettiği sermaye kesimleri, küçük ve orta ölçekli sermaye kesimleri açısından, salgını bir "fırsat" olarak değerlendirip projeyle bu yönde bir girişimde bulunuyor.

Bu üsler ve KOBİ'lerin yardımıyla Türkiye'yi Korona sonrası 'tedarikçi ve transit ülke' konumuna yükseltmek asıl hedef olarak tanımlanıyor: Projeye göre, salgınla birlikte dünya, riskleri dağıtmanın önemini idrak etti ve Çin'e bağımlılıktan vazgeçmek üzere; Türkiye'de hem başarılı süreç yönetimi hem de steril, güvenli üretim zinciri algısı ile dünyanın yeni tedarik noktası haline gelmekte (2020a: 5). Korona sonrası için de bu devam etmeli. Bu üsler yabancı firma ve yatırımcılar için, steril ve kontrollü üretim sağladıkları için cazibe merkezi olabilecekler (2020a: 5). Dünya, ulusal ekonomileri korumak için kapanırken, Türkiye'nin talebi karşılamak üzere, standardları belirlenmiş, altyapısı hazır, işgücünün sterilize bir ortamda yaşayacağı üretim üslerini kurmaya yönlenmesi gerektiği vurgulanıyor (2020a: 22).

Yukarıdaki hedefleri içeren bu proje, kompakt üretim ve yatırım üsleri olarak tanımlanan bu mekânları, en genel anlamıyla, olası kriz dönemlerinde kendine yeten kompleks bir yapı olarak tanımlıyor (2020a: 11). İçinde hem lojistik merkezi hem de dışarıdan gelen ekipler için konaklama tesisi olan ve on dört günlük karantinaların konukevinde ağırlandığı bir Lojistik Üssü; ihracatı kolaylaştırmak ve hızlandırmak için, ürünleri paketleme ve yüklemede maksimum sanitasyon, ürün güvenliğinin sağlandığı Gümrüklü Antrepo barındırıyor (2020a: 8-9). Bu alanlar siparişçi ülkelerden gelen denetçilere de açık olacak ve serbest bölge hizmeti sunacak alanlar olarak tasarlanmış (2020a: 9).

Üsler, içindeki banka, kargo, market, restoran, PTT, yedek parça dükkanları gibi mağaza sistemleri ile izole yaşam alanı olarak tanımlanıyor. Bu tip afet dönemlerinde dışarıya kapıların kapatılıp izole bir şekilde üretimin ve ticaretin sağlıklı biçimde sürdürüleceği, hizmet sektörünün normal şartlar altında olduğu gibi devamını sağlayacak yapılar olarak tanımlanıyor. Barındırdığı akaryakıt istasyonu, üs içindeki çevreye duyarlı tasarlanmış enerji tesisleri, geri dönüşüm tesisi gibi unsurlarla kendine yeten, bu izole yaşamın sürmesini sağlayacak bir yapı olarak sunuluyor (2020a: 10-11). Yine, üslerin bünyesinde ulaşım olanakları yüzünden eğitim ve staj imkânı bulamayan başarılı öğrenciler için yapılmış 1000 kişilik öğrenci yurtları ve barınma alanlarının salgın ya da afet durumunda işgücüne tahsis edileceği, böylece karantina boyunca üretimden kopmadan işveren ve işçi güvenliğinin sağlanacağı ileri sürülüyor (2020a: 14). Hem mağaza sistemi, hem yurt gibi barınma alanlarıyla olası kriz dönemlerinde dışarıya kapıları kapatarak iç izolasyonu sağlayacak, kendine yeten yapılar olarak tanımlanıyor bu üsler.

Üsler aynı zamanda yekpare yaşama-üretme bölgesini de içeriyor. Projede bu başlık altında sağlık hizmeti, spor kompleksleri, 'dini duyarlılıklara saygıyı' işaret eden cami, üretime ve 'ticarete farklı bir bakış açısı sağlamaya yarayacak sanat ve kültür' için tiyatro ve sinema salonları ve kurumsal hafızayı oluşturacak üretim müzesine yer veriliyor (2020a: 16-18). Bu üslerin bünyelerindeki eczane, sağlık ocağı hatta hastane ile izolasyon, karantina ya da olası sağlık sorunlarına dışarı çıkmadan yerinde müdahale imkânı sunduğu ileri sürülüyor (2020a: 16).

Bu yekpare yaşama ve üretme aynı zamanda ailelerle birlikte yaşamı da içeriyor. Üslerin bünyesindeki kreş ve anaokulları, hem kadın işgücü istihdamına destek anlamını taşıyor hem de işveren ve çalışanların aileleriyle birlikte yaşayacakları bir yaşam alanının parçası olarak sunuluyor. Bu üslerin klasik sanayi sitesi mantığından farklı olarak, sadece işgücünün değil, aileleriyle birlikte her türlü afet durumunda izole bir yaşam alanına dönüşecek yaşam üssü mantığı ile kurulduğunun altı çiziliyor (2020a: 15).

Ayrıca raporda bu üslerin 300 yıl dayanacak altyapı sistemleri üzerine inşa edileceği ve 8,5 şiddetteki bir depreme dayanıklı olacağı gibi-sorgulamaya açık- bilgiler de yer alıyor.

Yukarıda ana hatları, hedefleri ve yapısı özetlenen bu proje sermaye sınıfının tasarladığı, arzuladığı "yeni normale" ilişkin neler söylüyor? Salgın sonrası çalışma koşullarına ilişkin neleri haber veriyor?

3. "Yeni normal"?

Bu proje salgın ve afet durumlarına yönelik bir çözüm olarak sunuluyor ve bundan sonra bu yapının yerleşmesi arzusu projede çok açık biçimde ortaya konuluyor. Özellikle MÜSİAD'ın temsil ettiği sermaye kesimleri açısından bir fırsat olarak tanımlanması, kazançlı çıkacak ve gözetilen kesimlerin, KOBİ'ler, küçük ve orta ölçekli, ihracat sektöründeki imalatçılar olduğunu ortaya koyuyor.

Gelişmekte olan ülkeler neoliberal küreselleşme çerçevesinde küresel tedarik zincirinde ucuz emek ve esneklik özellikleriyle yer alıyorlar. Latin Amerika, Hin-

distan, Çin gibi ülkeler ihracat piyasası ile bu şekilde entegre oluyor, ülkelerin gelişmeleri de bu entegrasyon çerçevesinde tanımlanmaya başlanıyor (Mezzadri, 2008: 603-604). Küçük ve orta ölçekli firmalar bu ülkelerde kurulan üretim alanlarında daha çok etkinlik gösterebiliyorlar ve bu "küçüklük" aslında emek ve çalışma esnekliği sağlayan bir avantaj olarak görülebiliyor. (Mezzadri, 2008: 607-608). Bu açıdan MÜSİAD'ın böyle bir projeye öncülük etmesi şaşırtıcı değil. Küresel tedarik zincirinde yerini alacak ve ihracat piyasası ile entegre olacak küçük ve orta ölçekli işletmeler hem büyüme fırsatı yakalayacak, krizden az etkilenecek, uluslararası sermaye ile ilişkilenecek hem de mekânsal sıkıntılarını bu tasarlanmış yeni mekânlarda gidermiş olacaklar.

Bu üslerin ayrıca serbest bölge olarak tanımlanan alanları içereceğinin vurgulanması da dikkate değer. Öyle ki bu, Asya serbest ticaret bölgelerine benzer bir yapıya, bu üslerin bünyesinde yer verilmesi anlamına geliyor. Alain Lipietz'ın tanımıyla, Brezilya ya da Güney Kore gibi ülkelerin gelişme modelini tanımlayan model, ilksel Taylorism ya da Kanlı Taylorizm, çok düşük ücretler, çalışma süresi ve yoğunluğu bağlamında yüksek sömürü oranı ve ürünlerin öncelikli olarak gelişmiş ülkelere ihraç edilmesi gibi özellikler taşıyor. Aslında 1960'ların serbest bölgeleri ve Asya sweatshop (terleme atölyesi) devletleri 1990'larda yaygınlaşan bu stratejinin en iyi örnekleri (Lipietz, 1997: 10). En düşük ücrete sahip ülkeler, Asya serbest bölgeleri ya da Meksika'daki maquiladoras bu modeli betimliyor (1997: 14). Dolayısıyla bu üslerde serbest bölgelerin varlığı, gümrük hattı dışında sayılıp, sanayi ve ticari faaliyetlerde çeşitli muafiyetleri ve teşvikleri içeren alanlar içermesi küresel ekonomiyle entegrasyonu, üretimin küresel pazarın gereklerine uygun biçimlenmesini kolaylaştırıcı unsurlar olarak planlanmış gözüküyor.

Bu üslerin salgın sürecinde ve sonrasında sağladıkları avantaj, izole alanlar olarak planlamalarından kaynaklanıyor. Bu, üretimin her koşulda sürmesini sağlayacak temel özellik olarak sunuluyor. Yani, bu üslerin izole olmaları temel özelliği. Burada temel soru, hangi sektörlerin bu izolasyondan faydalanacağı, yani özellikle salgın koşullarında nelerin üretiminin her koşulda gerçekleşeceği ve bu kararı kimlerin vereceği. Bu proje gıda ve sağlık gibi salgın döneminde daha kritik olan temel ihtiyaç ve zorunlu üretim alanlarını değil, ihracat sektörünü korumayı ve geliştirmeyi hedefliyor (Çelik, O., 2020); bu alanları kapsayacağına dair bir açıklama da içermiyor. Bu projenin ilk adımı olan ve 2019'da Tekirdağ'da temeli atılan MÜSİAD Milli Üretim Üssü, Orta Ölçekli Sanayi Sitesi 65 imalathane, 11 ticari alan ve 1 çok amaçlı ticari alan işletmesi barındırıyor ve makine, kimya, ahşap, plastik üretimine öncelik veriyor gibi gözüküyor (http://tekmuskoop.com).

Projenin bir başka dikkat çekici özelliği, izole bir yaşam alanı olarak, "yekpare yaşam ve üretme alanı" olarak tanımlanması. Burada sermaye tarafından üretimin ve emek gücünün toplumsal olarak yeniden üretiminin nasıl planlandığı, mekânın bu çerçevede nasıl yapılandırıldığı ayrıntılarıyla gözlenebiliyor. Üretim faaliyetinin düzenlenmesinin sadece fabrikayla sınırlı olmakla kalmayıp siyasal, ideolojik boyutları içerdiğini ve işgücünün gündelik hayatına, zihinsel dünyasına ilişkin bir

denetimi de kapsadığını bu proje gözler önüne seriyor. Sağlık hizmetinden, spor komplekslerine, 'dini duyarlılıklara saygıyı' işaret eden camiye, tiyatro ve sinema salonlarına hatta üretim müzesine kadar yaşamın her alanının biçimlendirildiği ve her alanın sermayenin denetimine ve belirleyiciliğine açık hale geldiği bir mekânsal düzenlemeyi temsil ediyor .

Salgın ya da felaket durumunda üssün kapılarının kapanacak olması, izolasyonun bu şekilde sağlanması küresel neoliberalizmde daha önce bahsedilen enclosure (kapatma, çevreleme) eğilimlerini çağrıştırıyor. Örneğin ABD'de kesim ve et işleme/mezbaha (meatpacking) sanayisinde büyük gıda şirketlerinin yeni tesislerini, izole hatta tutsak işgücü arayışıyla küçük kasabalara, kent merkezlerinden uzak yerlere taşıması yaygınlaşıyor. Bu tür çevrelenmiş, kapatılmış, izole mekanlar tarımsal gıda sermayesinin başvurduğu bir mekânsal düzenleme olarak ortaya çıkıyor (Araghi, 2009: 131, 19. dipnot). Meksika'da tam da sel felaketi sonrası gündeme gelen, yerleşimi yeniden düzenlemek yanında üretim, tüketim, araziyi kullanma yöntemlerini de yeniden yapılandırmayı hedefleyen, sürdürülebilir kırsal kentler (sustainable rural cities) projesi (Topal, 2019: 2), küresel sermaye birikimi gereklerince mekânın yeniden yapılandırılmasına bir başka örnek olabilir. Alanların daha verimli ve kârlı kullanımı söylemi yanında, yoksulluğun önlenmesi, insanların iklim kaynaklı felakatlerden korunması, yoksulluğun kaynağı olarak görülen dağınık yaşayan toplulukların bir araya getirilerek kamu hizmetine ulaşması gibi hedefler barındıran bu yerleşim projesi, aslında orman alanlarına el konulması, Chipas'ın, yerel ekonominin küresel pazarla entegrasyonunun bu çerçevede kolaylaşması ve tarımsal endüstri alanına daha çok yabancı sermaye çekilmesi gibi sonuçlara yol açıyor (Topal, 2019: 5, 6). Sel felaketi, bölgenin üretim ve tüketim faaliyetini düzenlemek, dahası yabancı sermayeyi ülkeye çekmek ve geniş orman alanlarını küresel ekonomiye entegre etmek için gerekli mekansal düzenlemelerin yapabileceği bir fırsat sunmuş görünüyor. Yerli halktan boşaltılan orman alanları, ihracat merkezli monokültür orman çiftliklerine dönüştürülebiliyor (Topal, 2019: 5). Kırsal kent tasarımı, yerinden ederek, çevreleyerek, kapatarak ve bir araya getirerek, yerli halkın yaşam biçimini, buralarda neyin üretilip neyin üretilmeyeceğini, buradaki emek kullanımını ve terk edilen alanların kullanımını kontrol eden, düzenleyen (Topal, 2019) bir mekânsal yeniden yapılanma olarak karşımıza çıkıyor. Felaket sonrası gündeme getirilen bir proje olması, dünya ekonomisiyle yerel ekonominin entegrasyonu hedeflemesi ve bunu yapmak için kapatma, çevreleme gibi mekânsal düzenlemelere başvurması, MÜSİAD'ın projesiyle benzerliklerini ortaya koyuyor.

Mekânın sermayenin gereklerince yeniden biçimlendirilmesi elbette yeni değil. Kapitalist küreselleşme Harvey'in dile getirdiği gibi 'mekansal sabitler' olmadan anlaşılamaz: yani fabrika duvarlarından, sınır kapılarına kadar sermayenin yeniden üretimini sağlayan çeşitli düzenleme, kontrol ve gözetleme alanlarını kapsar (Colas, 2005: 74). Sınırlar, duvarlar, kapatma, çevreleme sonucu ortaya çıkan ve düzenlenen mekânsal sabitler, kapitalizmin tarihinin ve işleyişinin ayrılmaz bir parçası olagelmiştir. Fabrika mekanının düzenlenmesi Taylorist ve Fordist üretimin temel

özelliğini oluşturur. Elbette daha önce ele alındığı gibi işçilerin gündelik hayatını da düzenleyen ve kontrol eden mekanizmaları da içerir. Günümüzde yaygınlaşan esnek üretim ise 'eve iş verme', 'evde çalışma' gibi farklı çalışma biçimlerini, fabrikanın sınırlarını aşan bir yapıyı işaret ediyor (Yücesan, 2014: 35). Hardt ve Negri endüstriyel emeğin yerini maddi olmayan emeğin aldığını, bilgi, iletişim kapasiteleri, sosyal ilişkiler üreten maddi olmayan emeğin daha hegemonik olduğunu, bunun sonucunda da çalışma zamanı ile yaşam zamanının arasındaki ayrımın kaybolduğunu, emek süreci örgütlenmesinin "fabrika"nın kapılarının, duvarlarının ardına, yaşamın her alanına doğru yaygınlaştığını ileri sürdüler (Camfield, 2006:4-5,6; Yücesan, 2014: 36). Üretim kavramına bakışları, maddi olmayan emek ve onun hegemonik olmasına dair kavramsallaştırmaları, Marx'ın değer kuramını ele alışları gibi konularda eleştirilseler de (Camfield, 2006), emek sürecindeki zamansal ve mekânsal yeniden örgütlenmeye dikkat çekiyorlar. Ancak burada ilginç olan yatakhane emek rejimi ya da MÜSİAD'ın projesi gibi modellerin, işyeri mekânının düzenlemesini, işçilerin üretim alanında yaşamasını gerektirmesi, yani fabrikaya taşınan yaşamı temsil etmesidir. Bu çerçevede Türkiye özelinde salgın, Çin'deki yatakhane rejimine benzer bir mekânsal düzenlemenin önünü açan bir 'fırsat' sunmuş gibi gözükmektedir.

4. Yeni normal, Çin Yatakhane Emek Rejimi mi?

MÜSİAD'ın bu projesinin büyük ölçüde Çin'in yatakhane emek rejimin özelliklerini taşıdığı iddia edilebilir. Zaten projede küresel tedarik zinciri içinde Çin'in yerini alma hedefi açıkça belirtiliyor. Yatakhane modelinden bazı farklılıklar taşısa da benzerlikleri göstermek ve yatakhane modelinin sorunlarını incelemek bu projenin özellikle işçi sınıfı açısından doğuracağı sonuçları kestirmek için önem taşıyor.

Pun ve Smith (2007) Çin'deki emek rejimini farklı, özgün bir emek rejimi olarak tanımlıyor. Kitlesel üretim ve işyeri mekânının küresel sermaye birikimi ve ulusötesi üretim gereklerince yeniden yapılandığına, bunda zamanın olduğu kadar mekânın da yeniden yapılandırılmasının önemine dikkat çekiyor ve bunun emek süreci pratiklerinde bir tür paradigma değişimine yol açtığını ileri sürüyor (2007: 28). Latin Amerika, Asya ve özellikle Çin'de hüküm süren, bu 'yeni' emek rejiminin özelliklerini belirlemeye çalışıyorlar. [4]

Üretim alanlarının hemen yanındaki yatakhaneler çok kısa bir yürüyüşle işçilerin üretim alanına ulaşmasını kolaylaştırıyor. İş gücünün üretim alanına bu kadar yakın olması, özellikle tam zamanlı üretim talebine uygun, zamanında dağıtımı ve sipariş yetiştirmeyi kolaylaştırıyor (Pun ve Smith, 2007: 35). Genç, bekar, kırsal alandan göçen ve çoğunluğunu kadınların oluşturduğu, ailelerden ayrı işçiler bu

4 Bu emek rejimini dönemin esnek üretim ve ulusötesi Fordizminde yer alan yeni bir emek rejimi olarak tanımlıyorlar. Ancak 19. yüzyıl İngiltere ya da Japonyası'ndaki yün ve pamuk fabrikalarının ya da 20. yüzyıl Güney ve Orta Afrika'daki maden kasabalarının da benzer formlar olduklarını kabul etmekle birlikte Çin sisteminin pamuk, maden, demir, bakır dışında da tüm endüstri alanlarına açık olduğunu, ırk gibi ayrımların burada belirleyici olmadığını ileri sürüyorlar (2007: 30). Chris Smith ise bu yatakhane emek sisteminin, bekar, göçmen ve daha kısa süreli/geçici işçiler için barınma sağladığının altını çiziyor. Bu özelliği ile tarihte işverenlerin sağladığı diğer barınma/ kalacak yer imkanlarından farklılaştığını ileri sürüyor (2003: 334).

yatakhane odalarında kalıyorlar (Pun ve Smith, 2007: 33). Bu sistem, gece yarısına kadar uzayabilen çalışma saatleri, emek gücüne kolay ulaşma gibi özellikleriyle, emeğin hem çalışma alanında hem de barınma, yiyecek, seyahat, boş zaman etkinlikleri anlamında, gündelik yeniden üretiminin kontrolünü kolaylaştırıyor (Pun ve Smith, 2007: 44).

İşçilerin yaşam alanı; koruma, göz kulak olma, güvenliği sağlama gibi meşrulaştırıcı söylemlerle kontrol ediliyor. Hırsızlık gibi olayların engellenmesi, kadınların korunması için yatakhanelerin saat ikide kapanması, güvenlik görevlilerinin devriye gezmesi gibi uygulamalar var (Pun ve Smith, 2007: 42). Kadın işçileri koruma, gece dışarı çıkmamalarını önerme gibi ataerkil söylemler denetimi beraberinde getiriyor (Smith ve Pun, 2006: 1465).

Biraz daha somutlaştırmak için Foxconn örneğine bakılabilir. Apple ile sözleşme imzalayan yüksek teknoloji ihracatında yabancı sermaye destekli lider bir şirket olan Foxconn, bu emek rejiminin uygulandığı üretim alanlarına sahip. 2010'da 17-25 yaşları arasında 18 işçinin intihara teşebbüs ettiği ve 14'ünün hayatını kaybettiği bu tesisler (Pun vd., 2019: 151), bu tür mekânsal düzenlemeler, çalışma koşulları ve bunların sonuçları hakkında fikir veriyor. Foxconn'da yöneticilerin Kampüs olarak adlandırdığı mekanlar, tıpkı MÜSİAD üsleri gibi fabrikaları, yatakhaneleri, antrepoları, iki hastaneyi, kütüphaneyi, kreş ve eğitim enstitüsünü, postane, banka, spor tesisi, yüzme havuzu, kafe ve restoranları ve misafirhaneyi kapsıyor (Pun vd., 2019: 158-159). Bu anlamda yekpare yaşam ve üretim alanı olarak üslerin yapısı, Foxconn tesisleriyle hemen hemen aynı.

Yatakhanelerde çok fazla kişi kalıyor, evli ya da bekar herkese bir ranza veriliyor ve özel alan kendilerinin yaptığı bir perdeyle sağlanıyor. Bunun yanında fabrikada ya da fabrikaya yakın evler de mevcut; buralarda sekiz kişi bir arada kalıyor (Pun vd., 2019: 160). İntihara teşebbüs etmiş bir işçi, izolasyon ve yalnızlık duygularını ifade ediyor ve geliştirilemeyen sosyal ilişkileri vurguluyor: Günde 12 saat çalıştıklarını, akan hattın 24 saat durmadan çalıştığını -hatta iyi aydınlatılmış olduğu için bunu gece uzaktan bile görebildiklerini- çalışma saatlerinde konuşmanın yasak olduğunu, hızlıca öğle yemeği yediklerini, yöneticilerin yüksek verimlilik, günlük hedefi tutturma, disiplinli olma gibi konularda kendilerini sürekli ikaz ettiklerini dile getiriyor. Çalışma gün ve geceleri aylık değiştiğinden ve oda arkadaşları farklı bölüm ve vardiyalarda çalıştığından yakınlık kuramadıklarını, aile desteğinden de uzak olduklarını ifade ediyor (Pun vd., 2019: 159-160). Tesisteki yüzme havuzunu kullanmak için ise iki haftada bir gün ya da ayda sadece iki gün boş zamanı olduğunu da dile getiriyor (160).

Serdal Bahçe, Çin'deki bu emek rejimini, işgücünün aşırı sömürülmesine dayanan ve düşük maliyetli emek gücü yaratan ve bunu sürdüren, ilkel birikim ile birbirini tamamlayan üçüncü serflik rejimi olarak adlandırıyor (2007: 170, 156).[5] Özellikle yatakhane sistemi, bunun için para ödeme, işe giriş depozito alınması,

5 Bahçe, üçüncü serflik rejimini aslında işgücü kontrol rejimi olarak tanımlıyor. İlkel birikim sonucunda şehirlere, kasabalara akan büyük işgücü ordusu bu tür bir serflik rejimi altında istihdam ediliyor. Üçüncü selflik rejiminin bir işgücü kontrol rejimi olmasının ötesinde, işgücünün sosyal yeniden üretimini de etkilediğini de ileri sürüyor. (2007: 166).

tuvalet molalarının kısalığı ve işçilerin hatalı olduğu düşünülen davranışları sonucunda şiddete maruz kalmaları gibi işgücünün özgürlüğünü kısıtlayıcı önlemlerin serflik yakıştırmasını haklı çıkardığının altını çiziyor (2007: 168) Bu yeni işgücü süreçlerini betimleyen üçüncü serflik rejimi, Çin'de 1990 sonrası gözlendiği gibi, işgücü verimliliği artarken reel ücretlerin düşüşünü, yani artı-değer oranının, yani sömürü oranının artışını garantiliyor (2007: 166).

Öyle görünüyor ki, yaşam alanının fabrikaya taşınması yani çalışma yeri ve yaşam alanının birbirine geçmesi tam da gece-gündüz devam eden ve hızlı üretim için gerekli bir mekânsal düzenleme (Pun, vd., 2019: 160). Üsler de hem salgına ya da olası felakete karşı üretimi her koşulda sürdürecek ve hızını kesmeyecek mekânsal bir düzenleme olarak sunuluyor. Aslında MÜSİAD'ın projesinde eğitim için planlanmış yurtlar, salgın durumunda işçilerin aileleriyle birlikte kalabilecekleri yer olarak gösteriliyor. İşçilere ayrıca tahsis edilecek evlere dair bir bilgi de yok. Bu haliyle aslında tam da yatakhane rejimini örnek alan bir yapısı var. Projedeki aile vurgusu farklı gibi gözükse de Türkiye'deki göçmen ya da kırsal kesimden gelen işçiler söz konusu olduğunda benzer bir uygulamaya dönüşeceğini tahmin etmek pek güç değil. Çin yatakhane rejiminde ailelerin dışarıda tutulması, ailelere yönelik bir düzenleme içermemesi, oradaki sermaye tarafından geçici, göçmen ve sözleşmeli işçilerin daha çok tercih edilmesiyle, yeni neslin işçilerini üretmenin oradaki sermayenin çıkarına olmamasıyla ilişkilendiriliyor (Pun ve Smith, 2007: 30). Bu açıdan bakıldığında projedeki aile ve işçi yetiştirme vurgusunun ardında, Türkiye imalat sanayiinin nitelikli ara eleman ihtiyacının (Şimşek, 2017: 107, 111) belirleyici olduğu ileri sürülebilir.

Yatakhane rejiminde Üs projesinde de olduğu gibi fabrika binaları ve yurtlar/yatakhaneler, kapalı bir alan içinde yer alıyor. Çin'de fabrika ve yatakhaneler uzun bir duvar ve büyük demir bir kapıyla çevrili. Kenarda yine güvenlik tarafından korunan yan kapı var ve bu kapı, alanı, işçilerin basketbol, badminton gibi etkinlikleri için düzenlenmiş alana bağlıyor. Tüm yapı, dükkanları, mini süpermarketi, kliniği ile 'kendi kendine' yeterli tesis olarak tanımlıyor (Smith ve Pun, 2006: 1462). MÜSİAD'ın projesinde duvardan açıkça bahsedilmese de "dışarıya kapıları kapatmak", "kapılarını kapatarak" izolasyonun sağlanacağı gibi ifadelerin kullanımı bu yatakhane rejimlerindeki duvarı, kapatmayı, çevrelemeyi çağrıştırıyor. Zaten güvenlik tarafından kontrol edilen bu alan, salgın döneminde tam bir kapanmaya, izolasyona dönüştürülebilecek ve karantina altında da çalışmaya olanak sağlayacak. Burada temel sorun, kapıların ne zaman kapanacağına, kimlerin geçiş izni olacağına ve bunlara kimin karar verecek olması gibi gözüküyor. İşverenlerin bu kararı vereceği düşünülürse bu alanlar işçiler için hapishaneye dönüşecek ve çalışanlar burada, izolasyon altında, tutsak durumuna düşecekler.

Yatakhane sisteminin izolasyonu pekiştiren yapısı, MÜSİAD'ın projesinde yer alan salgın koşullarında tüm tesisin izolasyonu ve kapatılması ile birleşince, çok daha başka ciddi sorunlara yol açabilir. Örneğin, iş kazası durumunda buradaki sağlık merkezlerinin ya da hastanelerin tek başvuru yeri olacağı tahmin edilebilir.

Ayrıca üs içindeki herhangi bir polisiye meselede, bu kapanmayla birlikte nereye başvurulacağı belirsiz kalıyor ya da yine oradaki güvenlik güçlerinin söz sahibi olacağını tahmin etmek zor değil. Öyle görünüyor ki bu kapatılmış, izole, fabrikaya taşınmış yaşam alanlarında işçilerin sorunları dile getirilemeyecek, aralarında sosyal bağlar kurmaları ve örgütlenmeleri daha da zorlaşacak ve sermayenin her alanda denetimi daha da belirginleşecek.

Sonuç

MÜSİAD'ın bu projesi, sermayenin tarih boyunca biriktirdiği farklı üretim modelleri ve onlara uygun emek rejimlerini içinde barındırıyor. Salgın süresince üretimin sürmesini garantileyen ve izolasyonun sağlayacağı sağlık koşullarının avantajıyla ülkenin küresel sermaye piyasasıyla eklemlenmesini hedefleyen mekânsal bir düzenleme olarak, esnek üretim ya da Post-Fordist üretim modelinin gereğini yerine getiriyor. Bunun yanı sıra anında üretimi, siparişlerin hemen yetiştirilmesini kolaylaştıracak olan işçi ve üretim alanının mekânsal yakınlığı üzerine kurulmuş olması yine esnek üretim modeliyle örtüşen yönü. Küresel tedarik zincirinde yer edinme hedefi, bunun bir sonucu ve gereği olarak ucuz emek sağlamak, bu alanların tümüyle küresel piyasanın gereklerine uydurulması, bir başka ifade ile küresel pazar despotizminin alanı haline gelmesi demek. Bu açıdan bakıldığında, özellikle dış pazarın koşullarına tâbî olarak düzenlenmiş bu üretim mekanı, Marx'ın kullandığı anlamıyla pazar despotizmi olarak adlandırdığı despotik emek rejimini (Öngen, 1996: 120) pekiştiren bir proje olarak da görülebilir. Öte yandan, Foxconn gibi kampüsler buradaki despotik yönetim modeline referansla "kanlı Taylorizm"in bir temsili olarak nitelendirilebiliyorlar (Andrijasevic ve Sacchetto, 2016:1). Çalışma saatleri ve yoğunluğuyla artan sömürü oranı, kadın işgücüne daha çok yer verilmesi[6] ve özellikle serbest bölgeler içermesi bakımından (Lipietz, 1987: 10), MÜSİAD'ın projesi bu üretim modeline özgü emek rejimini de barındırıyor.

Üslerin planı, fabrikanın merkeziliği ve oradaki çalışma ilişkilerinin denetimi ve örgütlenmesi bakımından Fordist üretim modelinin özelliklerini de taşıyor. Yaşam alanının fabrikanın uzantısı haline gelmesi yanında, Fordist modeldeki gibi işçinin çalışma alanı dışında da hayatının düzenlenmesi, özellikle ailenin çalışma ve yaşam alanına dahil edilmesi, üslerde verilecek eğitimle daha sonraki emek gücünün de üretilmesi gibi özellikler Fordist stratejileri çağrıştırıyor. Bu projeyi farklı emek denetimi stratejilerinin bir amalgamı gibi görmek mümkün.

Bu üs projesinin yaygınlaşması olasılığına karşı, işçi sınıfı ve işgücü açısından ne tür sonuçları olabileceği üzerine düşünmek ve bazı soruları sormak gerekiyor: Burada çalışan işçiler kimler olacak? Bu üsler hangi alanlarda üretimin devamını sağlamayı hedefliyor? Göçmen işçiler, kadın işçiler buralarda ne oranda istihdam edilecek? Bu üslerin kurulmasının o bölgelerde tarım açısından nasıl sonuçları olabilir? Bu üslerde çalışan işçiler açısından neler talep edilebilir? İş kazası, polisiye

6 Tekirdağ Çorlu yöresinin yerel emek piyasasında kadın işgücü daha yaygın. Nitekim Foxconn'un Çin dışında faaliyet gösterdiği yerlerden biri Türkiye, Çorlu. (Andrijasevic ve Sacchetto, 2016: 4). İlk üssün burada kurulması da dikkat çekici.

meseleler gibi sorunlar nasıl çözülecek? Sendikal faaliyetlerin yürütülmesinde ne tür engellerle karşılaşılabilir?

Özellikle salgın gibi olağanüstü durumlarda bir şeyler yapmak, gerçek, somut ihtiyaçlar üzerinden herkesin belirlediği üretim faaliyetine katılmak işçiler, üreticiler açısından bir sorun oluşturmasa gerek. Salgın süresinde çalışmak zorunda kalan, kendisini tanımlarken 'ortaya atılmış yem', 'virüs kapması gerekenler' ve 'ölene kadar ekonomiyi canlı tutacaklar' gibi betimlemeleri kullanan bir kargo işçisi: "Medikal malzeme taşısak hastanelere, evet derim, insanlık için bir şey yapıyorum. O zaman işim kutsal olur" (Textum, 2020) diyor. Bu aslında içinde yaşadığımız dönemde üretim faaliyetinin, hizmet üretiminin de, ne kadar yabancılaştırıcı bir biçime büründüğünü gözler önüne seriyor. Gerçek ve temel ihtiyaçların karşılanması için üretime katılmak yerine "çarkların dönmesi için" üretim faaliyetinin bir parçası olmanın yıkıcı bir yönü var. Salgının çalışanların yabancılaşma deneyimlerini daha da pekiştirdiğini, değersizlik ve dışarda bırakılma hislerini daha da güçlendirdiğini gösteriyor bu çarpıcı ifade. Oysa salgın döneminde herkesin ihtiyaç duyduğu şey ortak bir felakete karşı bir arada olma, güven ve aidiyet duygusu veren dayanışmanın yükselmesi. Bu da MÜSİAD'ın önerdiği gibi izolasyonu, emek sömürüsünü arttıracak, küresel ve yerel sermayenin kâr güdüsünü merkeze koyan projelerle değil, ancak üretimin toplumsal olarak örgütlendiği, üreticilerin tüm karar süreçlerine dahil olduğu, bu tür olağanüstü durumlarda temel ihtiyaçların kamusal temellerde belirlendiği bir mücadele planıyla sağlanabilir.

Kaynakça

Ahıskalı, V. "Emekçiler Koronavirüse Nasıl yakalandı?" 1 Haziran 2020, https://textumdergi.net/emekciler-koronaviruse-nasil-yakalandi/, indirilme tarihi: 27 Ağustos 2020.

Andrijasevic R. ve D. Sacchetto (2016) "Foxconn beyond China: Capital-Labour Relations as Co-determinants of Internationalization", Smith C. ve Liu, M. (der.), Work and Employment in China, A Labour Process Perspective içinde, Palgrave,

Araghi, F. (2009) "Accumulation by Displacement: Global Enclosures, Food Crisis, and the Ecological Contradictions of Capitalism", *Political Economic Perspectives on The World Food Crisis,* 32 *(1)* 113-146.

Baglioni, E. ve A. Mezzadri (2020) "Labour Control Regimes and Social Reproduction: Some Reflections on the Strengths and Weaknesses of an Evolving Framework", Hammer, A. ve A. Fishwick, (der.), *The Political Economy of Work in the Global South*, London: Macmillan, 1-19

Bahçe, S. (2007) "Çin: İlkel Birikimin ve Üçüncü Serfliğin "Mucizesi"", *Mülkiye Dergisi*, 255, 155-178.

Balkız, Ö. I. (2013) "Yeni Üretim/Yönetim Modelleri ve Denetim TZÜ/TKY Modelinde Hegemonik Despotizmin Yükselişi", *Çalışma ve Toplum*, 1, 187-210.

Bonefeld, W. ve J. Holloway (1991), "Introduction: Post-Fordism & Social Form", *Post-Fordism & Social Form A Marxist Debate on the Post-Fordist State* içinde, Macmillan: Basinstoke, 1-7.

Bonefeld, W. ve J. Holloway (der.) (1991) *Post-Fordism & Social Form A Marxist Debate on the Post-Fordist State*, Macmillan: Basinstoke.

Brown, W. (2020) "Tezahürden Yoruma", textumdergi.net, 1 Haziran 2020 https://textumdergi.net/?s=brown erişim tarihi, 27.08.2020

Camfield, D. (2006) "The Multitude and the Kangaroo: A Critique of Hardt and Negri's Theory of Immaterial Labour", (27-11-2006), 1-30 http://hanskriseundrevolution.pbworks.com/f/NegriKrit.pdf, indirilme tarihi:

20 Aralık 2020.

Colás, A. (2005), "Neoliberalism, Globalisation and International Relations", Saad-Filho, A. ve D. Johnston (der.), *Neoliberalism: A Critical Reader* içinde, London: Pluto, 70-79.

Çelik, A. (2015) "Turkey's New Labour Regime Under the Justice and Development Party in the First Decade of the Twenty-First Century: Authoritarian Flexibilization", *Middle Eastern Studies*, 51(4), 618-635.

Çelik, A. (2020) "Covid-19, Covid-1984 olmasın! Salgın ve Çalışmanın Geleceği", Birgün, 18 Mayıs 2020, https://www.birgun.net/haber/covid-19-covid-1984-olmasin-salgin-ve-calismanin-gelecegi-301297 indirilme tarihi: 22 Ekim 2020.

Çelik, O. (2020) "Faşizmin Çalışma Kampları", etha15.com, 15 Mayıs 2020 indirilme tarihi: 27 Ağustos 2020.

Forgacs, D. (der.) (2010) *Gramsci Kitabı, Seçme Yazılar 1916-1935,* çev. İbrahim Yıldız, Ankara: Dipnot.

Gramsci, A. ([1971], 1997) *Selections from the Prison Notebooksof Antonio Gramsci*, (der.) Q. Hoare and G. N. Smith, New York: International Publisher.

Koçak, H. (2020) "İzole Üretim Üsleri ve Elektronik Kelepçe: 'Patron Babalar' Prangalı Çalışma İstiyor", evrensel.net, 20 Mayıs 2020, https://www.evrensel.net/haber/404972/izole-uretim-usleri-ve-elektronik-kelepce-patron-babalar-prangali-calisma-istiyor

Köksal, G. (2020), "Doç. Dr. Gül Köksal: Mekan Üretimi Kapitalizm içinde bir Hegemonya Aracıdır", evrensel.net, 11 Ağustos, 2020, https://www.evrensel.net/haber/411434/doc-dr-gul-koksal-mekan-uretimi-kapitalizm-icinde-bir-hegemonya-aracidir

Lipietz, A. (1997) "The Post-Fordist World: Labour Relations, International Hierarchy and Global Ecology", *Review of International Political Economy*, 4 (1), 1-41.

Mezzadri, A. (2008) "The Rise of Neo-liberal Globalisation and the 'New Old' Social Regulation of Labour: A Case of Delhi Garment Sector", *The Indian Journal of Labour Economics*, 51 (4), 603-618.

MÜSİAD (2020a) MÜSİAD'tan Korona Sonrası Üretim-Ticaret-Yatırım Planlaması, Normalleşme İçin Üretim Hamlesi, https://www.musiad.org.tr/uploads/pdf/musiad-uretim-ve-yatirim-usleri-projesi.pdf, indirilme tarihi: 20 Eylül 2020.

MÜSİAD (2020b) https://www.musiad.org.tr/icerik/haber-detay-39/p-904, indirilme tarihi: 21 Ekim 2020.

Nazikioğlu, Z. (2004) *Losing the Sight of the Whole: A Critical Review of Three Schools of International Political Economy on Globalisation and the State*, basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: ODTÜ.

Odman A. Emeğin Yeni Kontrol Mekanizmaları, Çevre Katliamının Yeni Dönemine Dair de Bir İşaret Fişeği-dir-1, 24 Eylül 2020, https://elyazmalari.com/2020/09/24/asli-odman-emegin-yeni-kontrol-mekanzmalari-cevre-katliaminin-yeni-donmine-dair-de-bir-isaret-fisegidir-1/ indirilme tarihi: 23 Aralık 2020.

Öngen, T. (1996) *Prometus'un Sönmeyen Ateşi, Günümüzde İşçi Sınıfı*, 2.Baskı, İstanbul: Alan.

Özdal H. ve B. Özgür, (2020) "İki Satır (37): MÜSİAD'ın "üs"leri – Hepimizi bekleyen tehlike", 21.05.2020, medyascope.tv https://medyascope.tv/2020/05/21/iki-satir-37-musiadin-usleri-hepimizi-bekleyen-tehlike/ erişim tarihi: 22 Ekim 2020

Özgür, B. "TÜSİAD ve MÜSİAD 'Fırsatı' Nasıl Görüyor?", gazeteduvar.com.tr, 27.05. 2020 https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2020/05/27/tusiad-ve-musiad-firsati-nasil-goruyor erişim tarihi: 22 Ekim 2020

Özveri, M. (2020) "Koronavirüs Salgını İş Kazası Sayılır mı?", medyascope.tv, 19. 05. 2020, https://medyascope.tv/2020/05/19/dr-murat-ozveri-sgknin-koronavirusu-is-kazasi-tanimindan-cikarmasi-sadece-sureci-zorlastiran-bir-idari-islemdir/

Pamuk Ş. (2020) "Tarihte Küresel Salgınlar ve İktisadi Sonuçları", sarkac.org, 9 Nisan 2020 https://sarkac.org/2020/04/tarihte-kuresel-salginlar-ve-iktisadi-sonuclari/, erişim tarihi: 21 Ekim 2020

Pun N. ve C. Smith (2007) "Putting Transnational Labour Process in Its Place: The Dormitory Labour Regime in Post-Socialist China" *Work Employment Society*, 21(1): 27–45

Pun N., J. Chan ve M. Selden (2019) "Suicide or Murder? Apple, Foxconn, and China's Workers", Abraham M. (der.), *Sociology and Social Justice* içinde, London: Sage, 151-171.

Roobeek, A. J. M. (1987) "The Crisis in Fordism and The Rise of a New Tecnological Paradigm" *Futures*, 19 (2), 163.

Saad Filho, A. (2020) "From COVID-19 to the End of Neoliberalism", *Critical Sociology*, 46 (4-5), 477–485

Savaş, A. (2020) "Alpaslan Savaş'la Vardiya Programı" Yön Radyo, 15 Mayıs 2020, https://www.youtube.com/watch?v=btJOm48d0iE, https://twitter.com/alpaslan_savas.

Savran, S. (2020) Koronavirüsün Ekonomi Politiği, gercekgazetesi.net, 11 Mayıs 2020. https://gercekgazetesi.net/ekonomi/koronavirusun-ekonomi-politigi, erişim tarihi: 28 Ağustos 2020.

Smith C. (2003) "Living at Work: Management Control and the Dormitory Labour System in China", *Asia Pacific Journal of Management*, 20, 333-358.

Smith C. ve N. Pun (2006) The Dormitory Labour Regime in China as a Site for Control and Resistance, *The International Journal of Human Resource Management*, 17 (8), 1456-1470.

Şimşek, G. (2017), "Türkiye'de Üretken Sermaye Oluşum Sürecinin Önündeki Engel Olarak Beşeri Sermaye ve Beşeri Sermaye Oluşturma Politikaları", *Politik Ekonomik Kuram*, 2, 79-117

Taştekin, U. (2020) "Vazgeçilmez Sektörler Kimin Vazgeçilmezi" 1 Haziran 2020, https://textumdergi.net/vazgecilmez-sektorler-kimin-vazgecilmezi/ erişim tarihi: 27 Ağustos 2020

Textum (2020), "Dosya: Küresel Salgın Günlerinde Emeğin Hâlleri, Sunuş Yazısı", textumdergi.net, 2 Haziran 2020, https://textumdergi.net/dosya-kuresel-salgin-gunlerinde-emegin-halleri/

Toker, Ç. (2020) "Aslan: 56 Dardanel İşçisi Hastanede", 7 Ağustos 2020 https://t24.com.tr/haber/isciler-kapali-devre-calistiriliyordu-gida-is-sendikasi-genel-baskani-seyit-aslan-56-dardanel-iscisi-hastanede,895302 erişim tarihi: 22 Ekim 2020

Topal, A. (2019): "Climate Changes Yet Business as Usual: A Parable of Sustainable Rural Cities in Chiapas, Mexico", *Climate and Development*, 11 (10), 899-906.

Yaşlı, F. (2020) "Marx'ın Kapital'i, MÜSİAD'ın İzole Üretim Üsleri", sol.org.tr, 20.05.2020 https://sol.org.tr/yazar/marxin-kapitali-musiadin-izole-uretim-usleri-4826 erişim tarihi: 22. Ekim 2020

Yücesan-Özdemir, G. (2010), "Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma", *Çalışma ve Toplum*, 4, 35-50.

Yücesan-Özdemir, G. (2014), *İnatçı Köstebek: Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş*, Yordam: Ankara.